

Kebolehterimaan Keterangan Elektronik di Malaysia (Admissibility of Electronic Evidence in Malaysia)

RAMALINGGAM RAJAMANICKAM
NUR INSYIRAH MOHAMAD NOH
ANITA HARUN

ABSTRAK

Peningkatan arus pemodenan pada hari ini telah menjadi pemangkin kepada kenaikan kadar jenayah siber di Malaysia. Kemudahan dan kecanggihan peranti-peranti elektronik telah menyebabkan alatan ini mempunyai kepentingan tersendiri terutamanya dalam memberikan input dan petunjuk berharga sebagai suatu bentuk keterangan dalam kes-kes di mahkamah. Namun begitu, pengenalan keterangan elektronik sebagai keterangan terutamanya dalam kes-kes jenayah siber telah menjadi suatu topik hangat dalam kalangan pengamal undang-undang kerana pelbagai isu berkenaan dengan penerimaan keterangan elektronik seperti isu kerelevanan dan kebolehterimaan, isu definisi-definisi penting tentang dokumen yang dikeluarkan oleh komputer, isu peruntukan-peruntukan undang-undang yang mengawal selia keterangan ini dan sebagainya telah mulai timbul. Oleh hal yang demikian, penyelidikan ini telah dilaksanakan bagi mengetahui dengan lebih lanjut mengenai kebolehterimaan, kerelevanan dan pembuktian jenayah siber di mahkamah serta peruntukan undang-undang yang berkaitan, mengenal pasti dan menganalisis masalah-masalah berbangkit dari segi undang-undang mengenai keterangan ini, serta memberikan cadangan-cadangan bagi masalah-masalah tersebut. Bagi menjayakan kajian ini, pendekatan kualitatif yang bersifat doktrinal telah digunakan. Sumber-sumber primer dan sekunder seperti statut undang-undang, kes-kes mahkamah, artikel dan makalah undang-undang telah dirujuk dengan mendalam. Bagi menganalisis data-data yang diperolehi pula, kaedah sejarah, analisis dan kritis telah dijalankan. Secara amnya, kajian ini telah mendapati bahawa seksyen-seksyen 90A, 90B, 90C dan 114A Akta Keterangan 1950 merupakan sumber-sumber undang-undang utama yang membolehkan pengemukakan keterangan elektronik dapat dilakukan di mahkamah. Sungguhpun begitu, keterangan ini hanya boleh dikemukakan dan diterima sekiranya konsep kerelevanan dan kebolehterimaan telah dipenuhi terlebih dahulu. Antara cadangan penambahbaikan yang telah diutarakan dalam kajian ini ialah ketulenan, ketepatan dan keselamatan sesuatu keterangan elektronik hendaklah dipastikan terlebih dahulu sebelum keterangan ini diterima oleh mahkamah dan penetapan tafsiran yang jelas bagi dokumen yang dikeluarkan oleh komputer.

Kata kunci: Keterangan elektronik; kebolehterimaan; pembuktian; jenayah siber

ABSTRACT

The current trend of modernisation has acted as a trigger for an increase in cybercrime rates in Malaysia. Because of the convenience and sophistication of electronic gadgets, these instruments have gained their own significance, particularly in offering input and vital hints as a form of evidence in court proceedings. Nonetheless, the introduction of electronics as evidence, particularly in cybercrime cases, has become a hot topic among legal practitioners as a result of various issues related to the acceptance of electronic evidence, such as relevancy and admissibility issues, issues arising from the definitions of documents produced by a computer, issues arising from legal provisions that regulate this evidence, and so on. As a result, this research was conducted to learn more about the admissibility, relevancy, and proof of cybercrime in court, as well as associated legal rules, to identify and analyse the legal challenges resulting from this evidence, and to give solutions to the problems. To ensure the success of this investigation, a doctrinal qualitative method was adopted. In-depth references have been made to primary and secondary sources such as legal legislation, court cases, legal publications, and papers. Historical, analytical, and critical methodologies were used to examine the gathered data. In summary, our analysis discovered that sections 90A, 90B, 90C, and 114A of the Evidence Act 1950 are the primary sources of legislation that allow electronic evidence to be submitted in court. This evidence, however, may only be offered and accepted if the notions of relevancy and admissibility are fulfilled first. The legitimacy, correctness, and security of electronic evidence must first be guaranteed before this evidence is recognised by the court, and a clear interpretation of the document provided by the computer must be determined.

Keywords: Electronic evidence; admissibility; proof; cybercrime

PENGENALAN

Jenayah siber yang wujud pada hari ini tidak lagi terbatas hanya dengan menggunakan komputer sebagai alat dalam melakukan jenayah, sebaliknya jenayah siber merangkumi jenayah yang berlaku di Internet, mahupun alam siber yang melibatkan penipuan dan helah tipu daya. Jenayah siber merupakan jenayah yang boleh menyebabkan berlakunya kehilangan atau kerosakan kepada peralatan, data dan maklumat yang melibatkan sesebuah perisian mahupun pemprosesan komputer sama ada serangan virus, pencerobohan (unauthorized access and use) serta kecurian maklumat dalam sesebuah komputer atau peranti elektronik.¹ Maka, jelaslah bahawa jenayah siber merupakan suatu jenayah moden yang kini semakin berleluasa di dunia termasuk Malaysia.

Jenayah siber tidak seperti jenayah-jenayah lain yang mempunyai bukti-bukti fizikal bagi memudahkan analisis mencari penjenayah. Biasanya, jenayah siber melibatkan jenayah komersial seperti rompakan atau pemindahan wang yang banyak kepada akaun penjenayah.² Jenayah siber juga didefinisikan sebagai suatu bentuk perlakuan jenayah yang menggunakan jenis peranti elektronik melalui sambungan perkhidmatan Internet yang membolehkan sesebuah perlakuan jenayah dilakukan, sama ada ia melibatkan seseorang individu atau sekumpulan orang serta mampu menjangkau batasan dari sesebuah negara ke negara yang lain dalam tempoh masa yang singkat.³

Jenayah siber merupakan suatu perbuatan yang melanggar undang-undang yang menggunakan teknologi maklumat dan komunikasi (ICT) untuk melakukan jenayah terhadap rangkaian, sistem, data atau laman web. Antara contoh jenayah siber yang kerap berlaku pada masa ini ialah kes-kes fitnah atau “komen jelik” (defamation) secara dalam talian di media-media sosial, kes kecurian identiti dan jenayah perbankan Internet, bukan sahaja dari dalam negara bahkan melibatkan jenayah rentas sempadan.

Polis Diraja Malaysia (PDRM) mendefinisikan jenayah siber sebagai suatu perlakuan jenayah yang dilakukan dengan menggunakan peranti komputer sama ada mempunyai akses internet atau tidak dengan niat curang yang boleh menyebabkan kerugian atau menjatuhkan suatu pihak yang lain.⁴ Jabatan Siasatan Jenayah Komersial Polis Diraja Malaysia (PDRM) Bukit Aman Kuala Lumpur

mengklasifikasikan kes jenayah siber kepada tiga kategori, iaitu kesalahan kandungan, jenayah komputer dan penipuan siber.

Antara jenayah di bawah kesalahan kandungan termasuklah fitnah, lucah, hasutan dan ancaman. Manakala, jenayah komputer adalah berupa jenayah seperti *hacking*, *malware*, *DdoS* dan *Botnet*. Jenayah yang diklasifikasikan di bawah penipuan siber pula adalah seperti *phishing*, *parcel scam*, *spoofing*, *e-belian* dan *e-mail scam*.

KEBOLEHTERIMAAN KETERANGAN ELEKTRONIK DI MALAYSIA

Kebolehterimaan keterangan (admissibility of evidence) secara asasnya adalah suatu prinsip asas perundangan yang digunakan oleh mahkamah bagi menentukan sama ada sesuatu keterangan itu boleh diterima atau tidak bagi membantu hakim dalam membuat keputusan dalam mana-mana perbicaraan kes. Prinsip ini merupakan antara subjek yang menjadi isu dalam proses pendakwaan sesuatu kes jenayah kerana sekiranya mahkamah menolak untuk membenarkan apa-apa maklumat, perkara yang dikemukakan sebagai keterangan, maka maklumat yang diperolehi semasa proses penyiasatan akan menjadi tidak bernilai.

Menurut Stephen Mason dan Allison Stanfield, terma “kepercayaan” kerap kali digunakan untuk menerangkan perkara atau hal yang berkaitan dengan kepercayaan atau keyakinan dalam keterangan elektronik. Terdapat dua dimensi kualitatif bagi konsep kepercayaan iaitu kebergantungan dan keaslian. Kebergantungan bermaksud bukti yang berupaya menyokong fakta yang dipersembahkan. Keaslian pula ialah bukti yang sepatutnya dibuktikan. Bagi menunjukkan bukti itu asli, ia hendaklah dibuktikan tujuannya.⁵

Berdasarkan hasil kajian melalui jurnal undang-undang, tidak banyak keputusan kes yang dilaporkan yang membincangkan tentang kebolehterimaan keterangan elektronik dalam pendakwaan kes melibatkan jenayah siber di Malaysia. Secara asasnya, pemakaian prinsip-prinsip asas perundangan berkaitan dengan kebolehterimaan keterangan adalah berdasarkan Akta Keterangan 1950.⁶ Berdasarkan keputusan-keputusan mahkamah, seksyen 90A, 90B, 90C dan 114A Akta Keterangan 1950 merupakan asas dan panduan kepada kebolehterimaan keterangan elektronik di Malaysia.

Menurut seksyen 90A tersebut, keterangan elektronik tergolong dalam kategori keterangan yang disifatkan sebagai ‘dokumen yang dikeluarkan oleh komputer’ (a document produced by a computer). Definisi ‘dokumen’ dan ‘komputer’ telah dijelaskan oleh Akta yang sama dalam di bawah seksyen 3. Takrifan atau definisi “dokumen” menurut Seksyen 3 adalah seperti berikut:

“Dokumen” ertinya apa-apa hal yang dinyatakan, diperihalkan, atau bagaimana jua pun digambarkan, atas apa-apa benda, bahan, barang atau artikel, termasuklah apa-apa hal yang terkandung dalam cakera, pita, filem, runut bunyi atau apa jua pun peranti lain, dengan menggunakan:

- (a) huruf, angka, tanda, simbol, isyarat, lambang, atau apa jua pun bentuk pernyataan, perihalan, atau gambaran lain;
- (b) apa-apa rakaman visual (sama ada imej kaku atau bergerak);
- (c) apa-apa rakaman bunyi, atau apa-apa jua pun rakaman elektronik, magnetik, mekanikal atau rakaman lain dan walau bagaimana jua pun dibuat, atau apa-apa bunyi, dedenyut elektronik, atau apa jua pun data lain;
- (d) suatu rakaman, atau pemancaran, dari suatu jarak, apa-apa hal dengan mana-mana, atau apa-apa kombinasi, cara yang disebut dalam perenggan (a), (b) atau (c), atau dengan lebih daripada satu cara yang disebut dalam perenggan (a), (b), (c) dan (d), yang dimaksudkan untuk digunakan atau yang mungkin digunakan bagi tujuan menyatakan, memperihalkan, atau dengan apa jua cara sekalipun menggambarkan, hal itu.

Berdasarkan seksyen tersebut, takrifan dokumen seperti yang dibincangkan dalam seksyen 3 Akta adalah sangat luas. Hal ini demikian kerana, sesuatu dokumen boleh menjadi apa-apa perkara yang dinyatakan dalam mana-mana bahan termasuk huruf, angka, simbol dan bentuk ekspresi lain pada mana-mana bahan yang terdiri daripada kertas, pita, filem, batu dan kayu dan rakaman visual atau audio dan denyut elektronik.

Di United Kingdom, undang-undang keterangan dikawal selia oleh statut-statut yang berbeza bergantung kepada sama ada kes tersebut adalah kes sivil atau jenayah. *Civil Evidence Act 1995* yang merupakan akta induk undang-undang keterangan bagi kes sivil mendefinisikan dokumen dalam seksyen 13 sebagai:

“anything in which information of any description is recorded, and “copy”, in relation to a document, means anything onto which information recorded in the document has been copied, by whatever means and whether directly or indirectly.”

Bagi kes jenayah pula, undang-undang keterangan melalui seksyen 134(1) *Criminal Justice Act 2003* dan seksyen 118(1) *Police and Criminal Evidence Act 1984* telah mentakrifkan dokumen sebagai: “anything in which information of any description is recorded.”

Menurut Stephen Mason dan Allison Stanfield keaslian sesuatu dokumen tertakluk kepada keaslian dokumen itu sendiri dan ia mestilah tidak tercemar. Keaslian dokumen ini juga berkait rapat dengan keunikan, jelas dan ketepatan dokumen tersebut.⁷

Seterusnya, salah satu misalan (illustration) kepada takrifan dokumen di bawah seksyen 3 Akta dengan jelas menyatakan seperti berikut:

“Hal yang dirakamkan, disimpan, diproses, didapatkan semula atau dikeluarkan oleh komputer ialah dokumen”.

Perkataan “komputer” di bawah Seksyen 3 Akta Keterangan 1950 telah dipinda pada tahun 2012 dengan mengambil secara keseluruhan takrifan “komputer” yang diberikan di bawah Akta Jenayah Komputer 1997 iaitu:

“komputer” ertinya suatu peranti elektronik, magnet, optik, elektrokimia, atau peranti pemrosesan data yang lain, atau sekumpulan peranti tersaling sambung atau yang berkaitan, yang melaksanakan fungsi logik, aritmetik, storan dan paparan, dan termasuk apa-apa kemudahan storan data atau kemudahan komunikasi yang berkaitan secara langsung dengan atau dikendali bersama dengan suatu peranti atau sekumpulan peranti tersaling sambung atau yang berkaitan, tetapi tidak termasuk suatu mesin taip atau mesin pengatur huruf berautomat, atau suatu mesin kira pegang tangan mudah alih atau peranti seumpama yang lain yang tidak boleh diprogram atau yang tidak mengandungi apa-apa kemudahan storan data.”

Pada hakikatnya, fungsi komputer yang termasuk di dalam Akta Keterangan 1950 adalah salah satu atau lebih daripada yang berikut:⁸

- (a) Merakam maklumat
- (b) Menyimpan maklumat
- (c) Memproses maklumat
- (d) Mendapatkan maklumat
- (e) Menghasilkan maklumat

Oleh hal yang demikian, berdasarkan takrifan ‘komputer’ yang telah dijelaskan oleh akta-akta tersebut, pelbagai peranti elektronik layak untuk

dikategorikan sebagai komputer bagi maksud undang-undang keterangan. Mohamad Ismail telah mentakrifkan dokumen elektrik sebagai:⁹

“Sebarang bentuk maklumat probatif yang disimpan atau direkodkan atau disalurkan dalam bentuk elektronik dan bahan tersebut boleh dikemukakan di mahkamah untuk menyokong atau menyangkal dakwaan. Sumber bahan bukti elektronik dan digital adalah seperti cip Penyepaduan Skala Sangat Besar atau *very large scale integration* (VLSI), *software design description* (SDD), cakera digital (hard disc), telefon selular, kamera digital, komputer, alat cetak, mesin fotostat, pita sokongan, kad SDD, alat pengimbas, cakera padat atau *compact disc* (CD), cakera padat video atau *video compact disc* (VCD), rangkaian internet, perisian, dan protokol komunikasi atau *common gateway interface* (CGI) (Mohamad Yunus, 2006).

Selain itu, bukti elektronik juga telah diberikan pendefinisian yang jelas oleh Gita Radhakrishna iaitu:

“maklumat dan data yang disiasat yang disimpan dan dipindahkan melalui peralatan elektronik. Bukti tersebut adalah diperlukan apabila data atau item fizikal dikumpulkan dan disimpan untuk tujuan siasatan.”¹⁰

Berdasarkan peraturan keterangan terbaik (best evidence rule) dan kebolehterimaan bukti yang relevan untuk menyelesaikan masalah pengesahan teknikal, Akta Keterangan Malaysia 1950 telah mengambil pendekatan yang terbaik dan telah memusatkan perhatiannya kepada kesesuaian dan ketepatan dokumen dengan mengesahkan penerimaan data digital komputer sebagai bukti utama. Oleh itu, Akta Keterangan Malaysia 1950 telah mengesahkan rekod digital berkaitan dengan bukti yang berkaitan dengan komputer sebagai syarat penerimaan. Masalah pengesahan teknikal pula telah diperuntukkan dalam Seksyen 90A, 90B dan 90C akta tersebut.¹¹

Fungsi seksyen 90A, 90B dan 90C Akta Keterangan 1950 adalah bagi membincangkan tentang kebolehterimaan bukti elektronik sebagai suatu keterangan di mahkamah. Seksyen 90A memperuntukkan bahawa bagi setiap proses jenayah atau sivil, sebarang dokumen yang dihasilkan oleh komputer atau pernyataan yang terkandung dalam dokumen tersebut dapat diterima sebagai bukti fakta yang dinyatakan di dalamnya sekiranya dokumen itu dihasilkan oleh komputer mengikut perjalanan penggunaannya yang biasa (*in the course of its ordinary use*), sama ada orang yang mempersembahkan bukti tersebut merupakan orang yang sama yang telah membuat atau menghasilkan dokumen tersebut.

Seksyen 90A merupakan suatu pengecualian kepada peraturan keterangan dengar cakap (*hearsay evidence*). Oleh hal yang demikian, pemakaian Seksyen 90A akan membolehkan pihak pendakwaan untuk tidak memanggil pembuat dokumen tersebut untuk hadir memberikan keterangan di mahkamah tertakluk kepada syarat-syarat tertentu.

Isu umum yang dibangkitkan terhadap pihak pendakwaan berkenaan kebolehterimaan keterangan elektronik di bawah seksyen 90A adalah sama ada pihak pendakwaan telah mematuhi kehendak seksyen 90A(1) dan 90A(2). Di bawah seksyen ini, pihak pendakwaan hendaklah membuktikan bahawa sesuatu dokumen itu telah dikeluarkan oleh komputer dalam perjalanan penggunaannya yang biasa dengan mengemukakan suatu perakuan yang telah ditandatangani oleh seseorang yang sama ada sebelum atau selepas pengeluaran dokumen oleh komputer itu bertanggungjawab bagi pengurusan pengendalian komputer itu, atau bagi perjalanan komputer itu digunakan kepada mahkamah.

Seksyen 90A(2) menghendaki pengeluaran perakuan oleh orang yang bertanggungjawab terhadap pengurusan pengendalian komputer. Sungguhpun begitu, keputusan mahkamah juga menunjukkan bahawa perakuan tersebut tidak diperlukan sekiranya orang tersebut hadir dan memberi keterangan lisan semasa perbicaraan kes. Prinsip ini diterima pakai dan disahkan dalam beberapa kes mahkamah yang lain. Hal ini bermaksud, di bawah seksyen 90A(2), jika pembuat dokumen itu sendiri hadir memberi keterangan, maka keperluan bagi suatu perakuan untuk mengesahkan bahawa komputer telah digunakan dalam penggunaan biasa dan komputer berada di dalam keadaan yang baik adalah tidak diperlukan.

Akta Keterangan 1950 tidak menyediakan maksud perjalanan penggunaannya yang biasa (*in the course of its ordinary use*), namun seksyen 90A(2) telah memberikan panduan tentang pembuktian ‘perjalanan penggunaannya yang biasa di mahkamah’. Seksyen 90A(2) menyatakan bahawa:

“Bagi maksud seksyen ini boleh dibuktikan bahawa sesuatu dokumen telah dikeluarkan oleh komputer dalam perjalanan penggunaannya yang biasa dengan mengemukakan kepada mahkamah suatu perakuan yang telah ditandatangani oleh seseorang yang sama ada sebelum atau selepas pengeluaran dokumen itu oleh komputer itu bertanggungjawab bagi pengurusan pengendalian komputer itu, atau bagi perjalanan aktiviti yang baginya komputer itu digunakan.”

Antara kes terawal yang menggariskan prinsip perundangan mengenai pemakaian seksyen 90A dan menjadi rujukan di dalam kes-kes yang terkemudian ialah kes *Gnanasegaran a/l Pararajasingam v Public Prosecutor* [1997] 4 CLJ 6 yang telah diputuskan oleh Mahkamah Rayuan. Menurut penghakiman kes tersebut, Seksyen 90A yang mengandungi tujuh seksyen tidak harus dibaca secara berasingan tetapi hendaklah dibaca secara bersesama kerana seksyen-seksyen tersebut merupakan satu rangkaian peruntukan yang membincangkan tentang kebolehterimaan dokumen yang dikeluarkan oleh komputer. Hakim Mahkamah Rayuan, Hakim Shaik Daud, dalam penghakimannya terhadap kes *Gnanasegaran* menyatakan bahawa:

“Section 90A of the evidence act 1950 makes computerized records made in the course of its ordinary use admissible if the following is proven, ie that: (i) the documents were produced by a computer; and (ii) the computer records are produced in the course of its ordinary use. Proof can either be by a certificate signed by someone solely in charge of the computer which produced the printout as required by s. 90A(2),...”

Seterusnya, dalam penghakiman kes yang sama, hakim Mahkamah Rayuan, Hakim Mahadev Shankar pula menyatakan bahawa:

“Section 90A(1) is an updating of the ‘best evidence rule’ with the realities of the electronic age, and now it is no longer necessary to call the actual teller or bank clerk who keyed in the data provided he did so in the course of ordinary use of the computer...”

“Here, the documents were produced by computer in the course of its ordinary use. The Plaintiff has sufficiently proved the documents with the issuance of the Section 90A Certificate.”

Berdasarkan keputusan kes *Gnanasegaran*, seksyen 90A(1) membenarkan pengemukaan dokumen yang dikeluarkan oleh komputer sekiranya dua prinsip ini telah dipenuhi. Prinsip-prinsip tersebut ialah, pertama, dokumen tersebut ‘dikeluarkan oleh komputer’, dan kedua, dokumen tersebut ‘dikeluarkan oleh komputer itu dalam perjalanan penggunaannya yang biasa’. Walaupun begitu, sekiranya pihak pendakwaan memberikan keterangan lisan melalui saksi bahawa sesuatu dokumen itu telah dikeluarkan oleh komputer, pihak pendakwaan tidak lagi bertanggung untuk mengemukakan perakuan di bawah seksyen 90A(2). Hal ini demikian kerana, seksyen 90A(6) memperuntukkan bahawa sesuatu dokumen yang dikeluarkan oleh komputer hendaklah diandaikan sebagai telah dikeluarkan oleh komputer tersebut dalam perjalanan penggunaannya yang biasa.

Dalam kes ini, Mahkamah Rayuan tersebut juga telah memutuskan bahawa perkataan “may” yang terdapat dalam seksyen 90A(2) tersebut menunjukkan bahawa pengemukaan perakuan di bawah seksyen 90A(2) ini adalah semata-mata budi bicara (mere discretion) dan bukanlah sesuatu yang wajib atau mandatori.

Prinsip perundangan yang digariskan di dalam kes *Gnanasegaran* telah diterima pakai dalam beberapa kes beberapa tahun kemudian termasuklah dalam suatu kes yang diputuskan oleh Mahkamah Persekutuan iaitu kes *Ahmad Najib b Aris v Pendakwa Raya* [2009] 2 MLJ 613. Hakim dalam kes tersebut menyatakan bahawa:

“Fakta bahawa dokumen tersebut telah dikeluarkan oleh komputer dalam perjalanan penggunaannya yang biasa boleh dibuktikan dengan mengemukakan perakuan di dalam keterangan di bawah Seksyen 90A(2)”.

Mahkamah Rayuan dalam kes *Hanafi Mat Hassan v Public Prosecutor* [2006] 4 MLJ 134 juga telah merujuk kepada kes *Gnanasegaran* dan telah membuat beberapa dapatan berkaitan pemakaian Seksyen 90A antaranya ialah:

- “(1) Menurut Seksyen 90A(1), terdapat satu syarat yang perlu dibuktikan sebelum sesuatu dokumen yang dikeluarkan oleh komputer boleh diterima masuk sebagai keterangan iaitu ia mestilah dikeluarkan oleh komputer dalam perjalanan penggunaannya yang biasa. Juga jelas bahawa peruntukan juga dibuat mengenai cara bagaimana syarat ini harus dibuktikan iaitu dengan cara mengemukakan perakuan di bawah Seksyen 90A(2) dibaca bersama dengan Seksyen 90A(3). Jelas bahawa sebaik sahaja perakuan dikemukakan, andaian yang terkandung di dalam Seksyen 90A(4) akan berbangkit bagi membuktikan bahawa komputer berada di dalam keadaan baik dan beroperasi dengan baik dalam setiap aspek dalam seluruh tempoh masa di mana dokumen dikeluarkan. Seksyen 90A(4) dengan itu memainkan peranan penting dalam tafsiran dan aplikasi Seksyen 90A.
- (2) Penggunaan perkataan “may be proved” di dalam Seksyen 90A(2) menunjukkan bahawa pengemukaan perakuan bukanlah sesuatu yang mandatori dalam semua kes. Oleh yang demikian, penggunaan perakuan boleh diganti dengan keterangan lisan. Bagaimanapun, keterangan lisan sedemikian hendaklah memberi kesan yang sama seperti penggunaan perakuan. Ianya mengikut bahawa, di mana keterangan lisan digunakan untuk memenuhi kehendak Seksyen 90A(1) sebagai ganti perakuan, anggapan di bawah Seksyen 90A(4) hendaklah juga dibuktikan melalui keterangan lisan.
- (3) Seksyen 90A(6) hanya terpakai kepada dokumen yang tidak dikeluarkan oleh komputer dalam

perjalanan penggunaannya yang biasa, atau dalam kata lain, kepada dokumen yang tidak terangkum di dalam skop Seksyen 90A(1). Seksyen 90A(6) dengan itu mempunyai maksud dan tujuannya yang tersendiri dan tidak boleh menjadi pengganti kepada perakuan.

- (4) Kesan Seksyen 90A(6) adalah bahawa sebaik sahaja peruntukan anggapan terpakai kepada dokumen yang tidak dikeluarkan oleh komputer dalam perjalanan penggunaannya yang biasa, syarat di bawah Seksyen 90A(1) dengan sendirinya dipenuhi sekali gus menjadikannya boleh diterima-masuk sebagai keterangan. Walau bagaimanapun, keperluan Seksyen 90A(4) masih juga perlu dibuktikan. Ini boleh dibuat dengan cara mengemukakan perakuan di bawah Seksyen 90A(2) atau pun melalui keterangan lisan.”

Seksyen 90A(6) pula adalah berkaitan dengan penerimaan dokumen bagi dokumen yang tidak dikemukakan oleh komputer di dalam perjalanan penggunaannya yang biasa; atau dalam kata lain; dokumen yang tidak tergolong dalam tafsiran Seksyen 90A(1). Bagi membolehkan dokumen di bawah Seksyen 90A(6) ini diterima, syarat pengemukaan perakuan mengikut seksyen 90A(2) mestilah dipenuhi seperti yang telah dinyatakan dalam kes seperti *Hanafi Mat Hassan*.

Seterusnya, seksyen 90B memfokuskan kepada nilai (weight) yang boleh diberikan kepada sesuatu dokumen atau pernyataan di dalam sesuatu dokumen yang diterima menurut kuasa yang diperuntukkan oleh seksyen 90A. Mahkamah boleh membuat anggapan berdasarkan keadaan dokumen atau pernyataan sesuatu dokumen melalui cara dan tujuan penyediaannya, jarak masa antara kejadian atau kewujudan fakta yang dinyatakan serta pembekalan maklumat termasuk niat sebenar orang yang membekalkan atau yang mempunyai milikan bagi dokumen tersebut.

Seksyen 90C menyatakan dengan jelas bahawa kebolehterimaan dokumen yang dikeluarkan atau disediakan melalui komputer seperti yang diperuntukkan oleh seksyen 90A Akta Keterangan 1950 mengatasi peruntukan lain Akta ini. Dalam kes *Mohd Khayry Ismail v Public Prosecutor* [2014] 4 MLJ 317, Mahkamah Rayuan dengan jelas menyatakan bahawa:

“First and foremost, s. 90A under sub-s (1), the law allows the production of such computer-generated documents or statements if there is evidence, firstly, that they were produced by a computer. Secondly, it is necessary also to prove that the computer is in the course of its ordinary use. Two ways of proving this; one, it ‘may’ be proved by the production of the

certificate as required by sub-s (2). Sub-s (2) is permissive and not mandatory. It is our view that once the prosecution adduces evidence through a bank officer that the document is produced by a computer, it is not incumbent upon them to also produce a certificate under sub-s (2) as sub-s (6) provides that a document produced by a computer shall be deemed to be produced by the computer in the course of its ordinary use. Prosecution can tender the computer printout through the investigating officer without calling any bank officer, when they adopt this way of proof, it would be incumbent upon them to establish that the document is produced by a computer in the course of its ordinary use by producing the certificate under sub-s (2). The investigating officer will be in no position to say that the printout is produced by a computer in the course of its ordinary use, as he is not an officer of the bank. The prosecution has succeeded in proving what s. 90A(1) requires them to prove: that such document was produced by the computer and in view of the deeming provision of sub-s (6), the second part is also proved.”

Kes Public Prosecutor v Mohd Abdul Aziz bin Ibrahim [2014] 10 MLJ 824 pula menunjukkan pihak pendakwaan bergantung sepenuhnya kepada keterangan rakaman CCTV bagi membuktikan kes mereka. Walaupun keterangan telah diberikan oleh juruteknik (saksi PW4) yang bertanggungjawab merakam rakaman dan pakar forensik (saksi PW3) yang menganalisis rakaman tersebut, mahkamah memutuskan bahawa keterangan mereka tidak boleh diterima kerana ketiadaan keterangan lisan mahupun perakuan yang dikemukakan semasa perbicaraan. Walaupun begitu, rakaman CCTV tersebut masih diterima sebagai ‘dokumen’ di bawah seksyen 3 Akta Keterangan 1950.

Keputusan kes tersebut adalah bercanggah sama sekali dengan keputusan kes *Microsoft Corporation v Conquest Computer Centre Sdn Bhd* [2014] 6 CLJ 876. Antara isu yang dibangkitkan adalah mengenai pemakaian frasa “dalam perjalanan penggunaannya yang biasa” (“in the course of its ordinary use”). Dalam memutuskan isu tersebut, Hakim Mahkamah Tinggi Umi Kalthum Abdul Majid telah membuat dapatan seperti berikut:

“[37] After careful perusal of s 90A(1), (2), 3(b), and some cases related to s 90A such as *Gnanasegaran Pararajasingam v Public Prosecutor* [1995] 2 MLRA 555, *Hanafi Mat Hassan v PP* [2006] 1 MLRA 706, *Bank Bumiputra Malaysia Berhad v Emas Bestari Sdn Bhd & Anor* [2014] 2 MLRA 249, I am inclined to agree with the submissions of the defendant. Subsections 90A(1) and (2) make reference to the document being produced by a computer “in the course of its ordinary use”; these subsections did not require the computer producing the document to be used in the course of the business concerned. I therefore accept the defendant’s contention that the internet print-outs were produced by SD1’s computer “in the course of its ordinary use”, and by virtue of SD1’s certificate issued under s 90A(2), the internet print-outs are admissible. I therefore make the order that SD1’s certificate in encl 43 be marked as “D8”, and the internet print-outs be collectively marked as “D9”.”

Dalam kes Mahkamah Rayuan *Mohd Khayry bin Ismail v Public Prosecutor*, perayu dalam kes ini telah dituduh atas kesalahan membunuh dengan niat. Bukti siaran CCTV telah dimasukkan sebagai bukti sabitan salah perayu. Perayu menyatakan bahawa tidak terdapat sebarang keterangan lisan mahupun perakuan yang dikemukakan untuk membuktikan bahawa dokumen yang dikeluarkan oleh komputer adalah sebuah dokumen seperti yang diperuntukkan di bawah seksyen 90A Akta Keterangan 1950. Hakim Mahkamah Rayuan, Hamid Sultan Bin Abu Backer telah merujuk kes *R v Maqsud Ali* [1965] 2 A11 ER 465 dan memutuskan bahawa keterangan tersebut boleh diterima berdasarkan prinsip undang-undang keterangan.

Dokumen yang dikeluarkan oleh komputer hendaklah dikeluarkan mengikut perjalanan penggunaannya yang biasa. Orang yang menyediakan atau mengemukakan dokumen ini pula mestilah seseorang yang bertanggungjawab terhadap pengeluaran dokumen daripada komputer tersebut berdasarkan penghakiman yang telah dibuat dalam kes *Petroliam Nasional Bhd & Ors v Khoo Nee Kiong* [2003] 4 MLJ 216.

Selanjutnya, dalam kes Mahkamah Rayuan *Telekom Malaysia lwn KLK Elestronics* [2019] 1 LNS 522, mahkamah telah menyatakan seperti berikut:

“From the Notes of Proceedings, learned counsel for the Defendant had commenced questions for DW3 to verify that he had control over the computer system in order to fulfil the requirements of section 90A of the Evidence Act 1950, but was stopped by the learned trial judge who insisted on the production of a certificate nevertheless. The relevant Notes of Proceedings (date: 29.12.2016 at p 97-100) are reproduced below:

IDH: Yes, My Lord, Encik Rahman, can I refer you to pages 81 to 85, this is question 12 and answer 12 of your witness statement, pages 81-85 of the Bundle C. Can I have the originals? Can you confirm that these documents are printed from a system which is under your control?

DW3: Yes, this is actually a system printed from the-our system, SAP systems...”

Mahkamah telah memutuskan bahawa Hakim Bicara telah terkhilaf apabila memberhentikan keterangan saksi yang bertanggungjawab terhadap penghasilan dokumen daripada komputer tersebut daripada memberikan keterangan dalam memenuhi peruntukan seksyen 90A(1). Dalam kes ini juga, mahkamah turut memutuskan bahawa sekiranya

saksi hadir memberi keterangan sebegini, perakuan di bawah seksyen 90A(2) adalah tidak diperlukan bagi memenuhi keperluan penerimaan dokumen daripada komputer mengikut seksyen 90A.

Dalam kes *Public Prosecutor v Ong Cheng Heong* [1998] 6 MLJ 678, dokumen yang mempunyai butiran dan milikan kenderaan yang telah dikeluarkan daripada komputer seperti mana yang telah dinyatakan dalam seksyen 90A(1) juga telah diputuskan oleh mahkamah untuk tidak diterima sebagai keterangan bagi membuktikan kes kerana saksi yang mengemukakan dokumen ini menyatakan bahawa beliau tidak mempunyai tanggungjawab terhadap pengendalian dokumen tersebut.

Merujuk kepada kes *Public Prosecutor v Siti Aisyah & Anor* [2019] 10 CLJ, pendakwaan dalam kes ini bergantung kepada rakaman CCTV yang merakam perbuatan OKT yang dikatakan melakukan jenayah pembunuhan tersebut. Rakaman tersebut telah diterima sebagai bukti dan dianggap sebagai dokumen di bawah seksyen 3 Akta Keterangan 1950 dan diterima sebagai keterangan di bawah seksyen 90A Akta yang sama. Mahkamah telah berpuas hati dengan kesahihan dan ketulenan rakaman tersebut dan menerima keterangan lisan saksi bahawa rakaman CCTV tersebut telah dikeluarkan dari komputer dan dimasukkan ke dalam cakera. Peguambela OKT1 mengemukakan 4 ekshibit iaitu beberapa tangkapan layar (screenshots) *Facebook*. Pengemukakan keterangan ini telah dibantah oleh pihak pendakwaan sebagai tidak relevan di bawah seksyen 5 Akta Keterangan. Pihak pendakwaan juga menghujahkan bahawa pihak pembelaan gagal untuk mematuhi keperluan seksyen 90A dengan tidak memanggil sebarang saksi untuk mengesahkan bukti tersebut. Setelah menimbang isu kebolehterimaan keterangan, mahkamah telah memutuskan bahawa bukti tersebut telah dikeluarkan oleh komputer dalam perjalanan penggunaannya yang biasa. Oleh hal yang demikian, dokumen tersebut adalah tergolong dalam kategori dokumen di bawah definisi seksyen 3. Hal ini menyebabkan kegagalan dalam mengemukakan perakuan di bawah seksyen 90A(2) tidak akan membuatkan bukti tersebut ditolak kerana terdapat keterangan oleh SP9 yang mengesahkan bahawa komputer tersebut adalah dalam keadaan baik.

Dalam kes *Public Prosecutor v Lee Chor Hean* [2018] 1 LNS 2025 pula, mahkamah memutuskan bahawa penyahkod (decoder) adalah sebuah peranti komputer manakala rakaman imej pula merupakan

dokumen seperti yang termaktub dalam Akta Keterangan 1950. Oleh hal yang demikian, pihak pendakwa mestilah mengemukakan keterangan lisan atau perakuan yang dikeluarkan oleh pengendali komputer tersebut yang menyatakan bahawa penyahkod itu berada dalam keadaan baik. Dalam kes ini, keterangan-keterangan ini gagal dikemukakan. Hakim menyatakan bahawa:

“To my view, s.90A(2) EA 1950 does not stipulate a mandatory requirement for a certificate to be tendered since it is not the only method to prove that a document was produced by a computer. Nevertheless, oral evidence of the witness can be admitted to prove the document was produced by the computer and it is important the computer must be in good working order when the document was produced by the computer as stipulated under s.90A (4) EA 1950.”

Secara tuntasnya, kesimpulan bagi kebolehterimaan dokumen yang dikeluarkan melalui komputer seperti yang diperuntukkan di bawah seksyen 90A ini dan kes-kes yang telah diputuskan adalah seperti berikut:

- (1) Dokumen yang ingin dijadikan keterangan hendaklah dibuktikan bahawa dokumen tersebut dikeluarkan oleh komputer dalam perjalanan penggunaannya yang biasa;
- (2) Sekiranya syarat duluan (*condition precedent*) ini telah dipenuhi, maka dokumen yang dikeluarkan oleh komputer boleh dikemukakan di mahkamah dengan mengemukakan perakuan di bawah seksyen 90A(2). Sekiranya penyedia dokumen hadir bagi memberikan keterangan di mahkamah secara lisan, maka pengemukaan perakuan ini bukanlah suatu yang mandatori;
- (3) Penyedia dokumen hendaklah memberi keterangan bahawa komputer tersebut berada dalam keadaan baik dan berfungsi dengan sempurna sepanjang masa material sewaktu dokumen ini dikeluarkan seperti yang diperuntukkan di bawah seksyen 90A(4) sekiranya penyedia dokumen tersebut dipanggil dan tiada perakuan dikemukakan;
- (4) Syarat pengemukaan perakuan di bawah seksyen 90A(2) mestilah dipenuhi sekiranya dokumen tersebut dikeluarkan daripada komputer yang sewaktu bukan dalam perjalanan penggunaannya yang biasa.

Walaupun begitu, kebolehterimaan keterangan dokumen yang dikeluarkan daripada komputer ini masih boleh dicabar dari sudut kerelevanan (*relevancy*), kebolehharapan (*reliability*) dan nilai (*weight*).

Oleh yang demikian, kebolehterimaan dokumen yang dikeluarkan oleh komputer ini hendaklah tidak

dikelirukan dengan penerimaan dokumen serta keterangan dokumen tersebut sebagai bukti bagi menyokong sesuatu kes perbicaraan di mahkamah. Mahkamah juga mempunyai budi bicara untuk menilai dan memutuskan status kebolehterimaan keterangan saksi serta dokumen yang dikemukakan sebagai bukti sepanjang proses perbicaraan mengikut seksyen 136 Akta Keterangan 1950.

SEKSYEN 114A AKTA KETERANGAN 1950

Peruntukan ini merupakan pindaan terhadap Akta Keterangan 1950 yang telah digazet dan dikuatkuasakan bermula 31 Julai 2012. Peruntukan ini adalah suatu peruntukan undang-undang berkaitan tentang anggapan fakta secara statutori yang perlu dibuat oleh mahkamah mengenai sesuatu penerbitan. Seksyen 114A Akta Keterangan 1950 memperuntukkan bahawa:

“114A Presumption of fact in publication

- (1) A person whose name, photograph or pseudonym appears on any publication depicting himself as the owner, host, administrator, editor or sub-editor, or who in any manner facilitates to publish or re-publish the publication is presumed to have published or re-published the contents of the publication unless the contrary is proved.
- (2) A person who is registered with a network service provider as a subscriber of a network service on which any publication originates from is presumed to be the person who published or re-published the publication unless the contrary is proved.
- (3) Any person who has in his custody or control any computer on which any publication originates from is presumed to have published or re-published the content of the publication unless the contrary is proved.
- (4) For the purpose of this section-
 - (a) “network service” and “network service provider” have the meaning assigned to them in section 6 of the Communications and Multimedia Act 1998 [Act 588]; and
 - (b) “publication” means a statement or a representation, whether in written, printed, pictorial, film, graphical, acoustic or other form displayed on the screen of a computer.”

Anggapan statutori tersebut boleh dibuat iaitu sama ada melalui subseksyen 114A(1), 114A(2) atau 114A(3). Di bawah subseksyen 114A(1), sekiranya A membuka sesuatu akaun media sosial misalnya *Facebook* dengan menggunakan nama seseorang yang lain yakni B, dan kemudian menerbitkan

kandungan penerbitan yang menghina, maka B akan dianggap sebagai orang yang menerbitkan kenyataan penghinaan tersebut.

Dalam konteks undang-undang keterangan, “person” boleh dirujuk kepada maksud yang luas. Mana-mana individu yang berkongsi penerbitan tersebut di laman sesawang, media sosial, sistem pesanan ringkas, atau aplikasi-aplikasi komunikasi seperti *Whatsapp* dan *Telegram* juga boleh bertanggungjawab terhadap kesalahan penghinaan tersebut. B atau sesiapa yang berkongsi penerbitan penghinaan itu hendaklah mengemukakan bukti bagi mematahkan anggapan terhadapnya.

Di bawah seksyen 114(2), penggunaan dan kesannya adalah luas kerana sekiranya seseorang menerbitkan sesuatu kandungan yang berunsur penghinaan daripada akaunnya yang berdaftar dengan sesuatu penyedia servis (service provider), individu tersebut akan dianggap sebagai penerbit kandungan tersebut sehinggalah dia berjaya membuktikan sebaliknya. Keadaan ini boleh berlaku kepada mana-mana individu yang mendaftarkan penggunaan internet dan *wifi* termasuk pemilik premis-premis perniagaan dan makanan yang menyediakan perkhidmatan *wifi* kepada pelanggannya.

Seksyen 114(3) pula menyatakan bahawa sesiapa sahaja yang mempunyai milikan dan kawalan terhadap sesuatu komputer yang menerbitkan penerbitan berbentuk penghinaan akan dianggap telah menerbitkan kandungan tersebut dan boleh bertanggungjawab kepada kesalahan sehinggalah dibuktikan sebaliknya. Seksyen 114(4) mentakrifkan penerbitan sebagai:

“a statement or a representation, whether in written, printed, pictorial, film, graphical, acoustic or other form displayed on the screen of a computer.”

Bagi sesuatu kandungan untuk dianggap sebagai diterbitkan, kandungan tersebut hanya perlu dipaparkan di skrin komputer bagi memenuhi maksud “penerbitan”. Tiada keperluan untuk membuktikan bahawa penerbitan tersebut telah dibaca. Dalam kes *Tong Seak Kan & Anor v Loke Ah Kin & Anor* [2014] 6 CLJ 904, Mahkamah Tinggi menyatakan bahawa:

“No one can be found liable in a civil claim nor guilty in a criminal prosecution on account of s. 114A(2) standing alone unless of course there is total failure of rebuttal.”

Dalam kes *YB Dato’ Hj Husam Hj Musa v Mohd Faisal Rohban Ahmad* [2015] 1 CLJ 787, Mahkamah Rayuan memutuskan bahawa:

“when it relates to cyber crime, s. 114A EA 1950 will assist the plaintiff to force the defendant to exonerate himself from liability.”

Mahkamah Tinggi dalam kes *Synergistic Duo Sdn Bhd v Lai Mei Juan* [2017] 9 CLJ 244 pula menyatakan bahawa:

“Based on the presumption of fact under s. 114A of the Evidence Act 1950, she was presumed to continue publishing the postings unless she proved the contrary.”

Hakim Dato’ Zulkiflee Bakar dalam kes *Kangaie Agilan Jammany v Public Prosecutor* [2017] 1 LNS 1640 telah mengesahkan pemakaian seksyen 114A ini dan memutuskan bahawa tertuduh telah gagal menyangkal anggapan statutori tersebut serta gagal menimbulkan sebarang keraguan yang munasabah terhadap kes pihak pendakwaan. Mahkamah menyatakan seperti berikut: “Anggapan Statutori di bawah Seksyen 114A Akta Keterangan 1950

Dalam isu ini, Peguambela bagi pihak Tertuduh memperihalkan bahawa Seksyen 114A Akta Keterangan 1950 mula berkuatkuasa mulai 31/7/2012 dan diteliti bahawa pertuduhan-pertuduhan terhadap Tertuduh berlaku dalam tahun 2009-2010 iaitu sebelum Seksyen 114A tersebut berkuatkuasa. Oleh sebab itu, Seksyen 114A tersebut adalah tidak terpakai di dalam kes ini kerana ianya merupakan andaian berkaitan keterangan tetapi bukannya semata-mata prosedur. Selain itu juga, menghujahkan Hakim Bicara yang tidak menyatakan secara spesifik anggapan yang mana di bawah Seksyen 114A tersebut yang telah berjaya diaktifkan terhadap Tertuduh sama ada di bawah perenggan (1) atau (2) atau (3) untuk membolehkan Tertuduh menyediakan asas bagi menyangkal andaian tersebut atasimbangan kebarangkalian.

Mahkamah ini mendapati tiada peruntukan yang menyatakan anggapan di bawah Seksyen 114A Akta Keterangan yang mana satu perlu dinyatakan secara spesifik di bawah perenggan mana yang digunapakai untuk membuktikan liabiliti. Seperti di dalam kes *Ahmad Abd Jalil v Public Prosecutor* melibatkan perenggan (1) dan (3) bagi Seksyen 114A tersebut telah digunapakai bersama-sama. Dengan ini, di dalam kes ini, mahkamah ini bersetuju dengan pihak Pendakwaan yang menggunapakai ketiga-tiga perenggan di bawah Seksyen 114A tersebut terhadap Tertuduh seperti berikut:-

Di bawah perenggan (1), dikatakan Tertuduh yang menggunakan “ID”-nya yang mana diterbitkan dan menggambarkan orang itu sebagai hos atau pemilik, atau di dalam apa-apa cara

membantu menerbitkan atau menerbitkan semula sesuatu penerbitan adalah dianggap sebagai telah menerbitkan atau menerbitkan semula sesuatu penerbitan itu, yang mana di dalam kes ini menukarkan jadual penerbangan pelanggan dengan melanggar piawaian prosedur operasi, melainkan yang sebaliknya dibuktikan;

Di bawah perenggan (2), Tertuduh yang telah didaftarkan dan diberikan ID tertentu daripada Database Server Skypeed yang mana sebarang penerbitan dibuat adalah dianggap sebagai pihak tersebut yang menerbitkan yang sama, melainkan yang sebaliknya dibuktikan; dan

Di bawah perenggan (3), memperuntukkan bahawa Tertuduh yang memiliki komputer yang mana sebarang penerbitan dibuat adalah dianggap telah menerbitkan penerbitan tersebut, melainkan perkara yang sebaliknya dibuktikan. Ini telah dibuktikan oleh pihak Pendakwaan dalam kes ini melalui rekod kehadiran dan bercuti milik Tertuduh kerana kesalahan menukarkan jadual penerbangan hanya boleh dilakukan di dalam premis Air Asia.

Mahkamah ini merujuk kepada yang diputuskan oleh Abdul Rahman Sebli J sebagaimana beliau ketika itu bahawa:-

“[21] Although the Federal Court was concerned with an amendment to the Courts of Judicature Act 1964 the above observations by Suffian LP are relevant in dealing with amendments to the Evidence Act. Based on the two authorities above it is clear to me that s. 114A (2) of the Act is retrospective in effect. It does not alter the rights of the parties by taking away or conferring any right of action, nor does it create any new liability civil or criminal.

[22] Clearly the legislative scheme of s. 114A (2) is merely to presume or presuppose that the registered owner of the blog is the publisher of the publication and the presumption is rebuttable by proof to the contrary. It is by no means an irrebuttable presumption and neither does it finally determine the publisher’s liability or guilt. No one can be found liable in a civil claim nor guilty in a criminal prosecution on account of s. 114A (2) standing alone unless of course there is total failure of rebuttal.”

Berdasarkan alasan di atas, Mahkamah ini mendapati bahawa anggapan statutori di bawah Seksyen 114A Akta Keterangan 1950 tersebut adalah wajar diaktifkan terhadap Tertuduh dan beroperasi secara retrospektif kerana anggapan tersebut tidak menghasilkan kesannya untuk masa kelak yang akan mengubah perkara subjek asal di dalam kes ini malah merangkumi perkara subjek yang sama yang

tidak akan memprejudiskan Tertuduh sebelum ini dan selepas ini....”

Dalam kes *Rutinin Suhaimin v Public Prosecutor* [2015] 3 CLJ 838, komputer dan alamat MAC yang digunakan bagi menerbitkan kandungan penghinaan terhadap YAM Sultan Perak telah dijumpai di premis kedai membaiki telefon bimbit milik tertuduh. Akaun internet yang digunakan juga adalah milik tertuduh. Mahkamah Sesyen telah membebaskan tertuduh di akhir kes pendakwaan tanpa dipanggil membela diri dengan alasan; antaranya; orang lain di premis itu boleh mengakses komputer tersebut, dan pihak pendakwaan tidak memberi keterangan dan pembuktian yang mencukupi bagi isu *spoofing*. Namun begitu, Mahkamah Tinggi di peringkat rayuan telah memutuskan; antara lain, bahawa:

“The prosecution is not obliged to speculate on potential defences of spoofing of the IP and MAC addresses. It is up to the accused to tender evidence to support such a defence.”

Mahkamah Tinggi telah membenarkan rayuan dan mengarahkan tertuduh dipanggil untuk membela diri di Mahkamah Sesyen. Walau bagaimanapun, anggapan di bawah seksyen 114A dalam kes ini tidak terpakai kerana penerbitan tersebut dilakukan sebelum 31 Julai 2012. Antara pembuktian yang dilakukan adalah melalui pengemukaan keterangan bersandarkan keadaan (circumstantial evidence) termasuk milikan dan kawalan terhadap komputer tersebut oleh tertuduh. Mahkamah menyatakan bahawa tertuduh sepatutnya perlu membangkitkan keraguan munasabah dan bukannya mematahkan anggapan statutori bagi menyatakan bahawa dia tidak bertanggungjawab terhadap penerbitan tersebut.

Kesimpulannya, berdasarkan kes-kes yang diputuskan ini, mahkamah juga memberikan perhatian kepada keterangan bersandarkan keadaan (circumstantial evidence) dalam mengaktifkan anggapan statutori di bawah seksyen 114A Akta Keterangan 1950. Seksyen 90A merupakan undang-undang mantap dan prinsip berkaitan pemakaiannya telah digariskan di dalam kes-kes yang diputuskan di mahkamah. Bagi anggapan statutori di bawah seksyen 114A pula, walaupun anggapan statutori ini memudahkan pembuktian di pihak pendakwaan, seksyen ini juga boleh menjadi satu mimpi ngeri bagi seseorang yang digunakan identitinya, tanpa pengetahuan dan kebenarannya, dalam mana-mana penerbitan yang berunsurkan jenayah.

ISU-ISU MENGENAI PENGEMUKAAN KETERANGAN ELEKTRONIK DI MAHKAMAH BAGI KES JENAYAH SIBER

Keterangan elektronik sememangnya amat membantu dalam menyokong atau menolak sesuatu fakta kes di mahkamah. Penggunaan peranti-peranti elektronik seperti komputer, telefon bimbit, perakam video, kamera digital dan sebagainya yang semakin meningkat juga memudahkan akses kepada keterangan ini sekali gus dapat melancarkan perjalanan sesuatu perbicaraan kes di mahkamah. Namun begitu, pengemukaan keterangan elektronik sebagai suatu keterangan ini juga tidak terlepas daripada masalah-masalah yang menyebabkan keberkesanan keterangan elektronik ini diragui.

1. Isu Ketulenan (*authenticity*), Ketepatan (*accuracy*) dan Keselamatan (*security*) Keterangan Elektronik

Isu utama yang menjadi kerisauan umum ialah isu ketulenan, ketepatan dan keselamatan peranti elektronik yang ingin dikemukakan sebagai keterangan di mahkamah. Sesuatu keterangan yang dikemukakan bagi menyokong atau menolak sesuatu tuntutan di mahkamah tidak sewenang-nya akan diterima. Hal ini demikian kerana, keterangan tersebut mestilah dipastikan ketulenannya terlebih dahulu. Sebarang keterangan yang tidak tulen akan menyebabkan keterangan tersebut ditolak dan tidak mempunyai nilai sama sekali. Mahkamah juga perlulah memastikan bahawa keterangan elektronik tersebut adalah tepat dan selamat sebelum menerimanya sebagai suatu keterangan.

Menurut Kamus Dewan Edisi Keempat, tulen membawa maksud keadaan tidak bercampur dengan yang lain, bukan tiruan, dan asli.¹² Kamus yang sama juga mendefinisikan ketulenan sebagai perihal tulen, keaslian atau kesejatan. Dari segi undang-undang pula, ketulenan bermaksud kesahan atau sesuatu yang mempunyai ciri-ciri kebenaran.¹³ Definisi yang sama juga telah diberikan oleh *Cambridge Dictionary* yang menyatakan bahawa ketulenan merupakan suatu kualiti menjadi asli atau benar. Hal ini menunjukkan bahawa keterangan yang tulen memerlukan keterangan tersebut bersih daripada sebarang percampuran unsur-unsur lain serta bukanlah sesuatu yang diciplak atau ditiru daripada mana-mana sumber.

Pengemukaan keterangan elektronik di mahkamah berkemungkinan untuk menghadapi masalah ketulenan, ketepatan dan keselamatan

kerana peranti elektronik mudah terdedah kepada pencerobohan, penipuan maklumat serta agak sensitif.¹⁴ Oleh hal yang demikian, mahkamah perlu memastikan bahawa keterangan elektronik tersebut adalah tulen dan bercampur atau ditambah dengan unsur-unsur lain yang boleh mengganggu ketulenan keterangan ini. Hal ini boleh dilakukan dengan memanggil saksi pakar seperti pakar forensik komputer yang boleh mengesahkan ketulenan, ketepatan dan keselamatan sesuatu keterangan elektronik ke mahkamah.

2. Isu tafsiran ‘dokumen yang dikeluarkan oleh komputer’ (*document produced by computer*)

Menurut seksyen 3 Akta Keterangan 1950, dokumen telah ditafsirkan sebagai sebarang hal yang dinyatakan, diperihalkan atau digambarkan terhadap benda, bahan, barang atau artikel.¹⁵ Seksyen tersebut seterusnya telah menyatakan bahawa apa-apa hal yang menggunakan huruf, angka, tanda, simbol, isyarat, lambang, rakaman visual, bunyi dan perkara-perkara lain yang terkandung dalam cakera, pita, filem, runut bunyi dan peranti-peranti lain adalah sebuah dokumen. Bukan itu sahaja, hal-hal yang dirakam, disimpan, diproses, didapatkan dan dikeluarkan semula oleh komputer turut tergolong dalam kategori dokumen mengikut akta ini.¹⁶

Walaupun begitu, tiada sebarang definisi mengenai ‘dokumen yang dikeluarkan oleh komputer’ telah dibincangkan dalam akta ini. Sesuatu dokumen itu akan dianggap sebagai sebuah ‘dokumen yang telah dikeluarkan oleh komputer’ sekiranya dokumen tersebut telah dikeluarkan oleh komputer secara langsung atau melalui peralatan-peralatan yang mempunyai fungsi yang sama.¹⁷ Pendefinisian bagi ‘dokumen yang dikeluarkan oleh komputer’ adalah sangat penting kerana terma ini merupakan terma yang digunakan oleh seksyen 90A hingga 90C. Seksyen-seksyen ini merupakan sumber autoriti utama yang membolehkan pengemukaan keterangan elektronik atau sebarang dokumen yang telah diperolehi daripada komputer dalam perbicaraan di mahkamah. Ketiadaan tafsiran tentang terma ini semestinya akan menyebabkan keaburan dalam mengesahkan sama ada dokumen yang dikemukakan oleh pihak-pihak terlibat yang bercadang berbuat demikian boleh diterima oleh mahkamah sebagai sebuah dokumen yang dikeluarkan oleh komputer menurut seksyen-seksyen tersebut dan dianggap sebagai keterangan.

Oleh hal yang demikian, isu ini perlulah dirungkaikan dengan memberikan tafsiran yang jelas

berkenaan dengan terma ‘dokumen yang dikeluarkan oleh komputer’ agar sebarang masalah mengenai pengemukaan dokumen atau keterangan elektronik di mahkamah dapat dielakkan sepenuhnya.

3. Isu kerelevanan keterangan elektronik yang diterima di bawah seksyen 90A Akta Keterangan 1950

Prinsip undang-undang keterangan menetapkan bahawa sesuatu keterangan hanya akan diterima di mahkamah sekiranya keterangan tersebut adalah relevan. Kerelevanan sesuatu keterangan merupakan syarat fundamental kepada kebolehterimaan keterangan tersebut di mahkamah.¹⁸ Hal ini bermaksud, hanya keterangan yang telah dibuktikan kerelevannya sahaja yang akan diterima di mahkamah, sebaliknya keterangan yang tidak relevan pula akan ditolak.¹⁹

Bagi menentukan sama ada sesuatu keterangan itu adalah relevan atau tidak, keterangan tersebut mestilah termasuk dalam seksyen 5 atau mana-mana seksyen lain antara seksyen tersebut sehingga seksyen 55 Akta Keterangan 1950.²⁰ Oleh hal yang demikian, sekiranya sesuatu keterangan tersebut tidak termaktub dalam sebarang seksyen tersebut, maka keterangan tersebut tidak akan diterima di mahkamah.²¹ Namun begitu, keterangan yang relevan masih mempunyai potensi untuk ditolak sekiranya keterangan itu termasuk dalam ruang lingkup salah satu peraturan pengecualian keterangan.²²

Hal ini sememangnya telah menimbulkan suatu isu berkenaan kebolehterimaan keterangan elektronik di mahkamah kerana tiada suatu seksyen antara seksyen 5 hingga seksyen 55 Akta Keterangan 1950 yang membincangkan mengenai kerelevanan keterangan ini. Oleh hal yang demikian, pembuktian bagi kerelevanan keterangan ini adalah agak sukar untuk dilakukan.

CADANGAN PENAMBAHBAIKAN

Keterangan elektronik merupakan suatu bentuk keterangan yang memainkan peranan penting dalam membuktikan, menyokong atau menyangkal sesuatu fakta dalam kes jenayah siber. Namun begitu, terdapat pelbagai isu yang timbul yang menimbulkan dalam membolehkan penerimaan keterangan ini di mahkamah. Oleh hal yang demikian, beberapa cadangan bernas dan praktikal telah diusulkan dalam penyelidikan ini agar isu-isu

berbangkit tersebut dapat diselesaikan sekali gus membolehkan keterangan elektronik diterima dalam prosiding kehakiman terutamanya bagi kes jenayah siber.

1. Mahkamah perlu menilai ketulenan, ketepatan dan keselamatan sesuatu keterangan elektronik terlebih dahulu sebelum menerima keterangan ini

Antara isu yang sering dibangkitkan oleh pihak-pihak yang mempertikaikan kebolehterimaan keterangan elektronik ini ialah isu ketulenan, ketepatan dan keselamatan. Isu ini sememangnya menjadi kerisauan umum kerana peranti-peranti elektronik bersifat sensitif dan mudah terdedah kepada pencerobohan data dan penipuan maklumat. Hal ini akan mengakibatkan keterangan elektronik tersebut tidak akan diterima oleh mahkamah.

Bagi mengatasi masalah ini, pihak mahkamah mestilah menilai ketulenan, ketepatan dan keselamatan peralatan atau peranti elektronik yang ingin dikemukakan dengan teliti terlebih dahulu. Antara pendekatan yang boleh diambil untuk menilai ketulenan, ketepatan dan keselamatan peranti tersebut adalah dengan merujuk kepada ahli pakar seperti pakar forensik komputer.

2. Penetapan tafsiran yang jelas bagi dokumen yang dikeluarkan oleh komputer menurut seksyen 90A Akta Keterangan 1950

Akta Keterangan 1950 tidak memberikan pendefinisan yang jelas dan khusus mengenai ‘dokumen yang dikeluarkan oleh komputer’. Secara amnya, dokumen merupakan sebarang hal yang dinyatakan, diperihalkan atau digambarkan terhadap benda, bahan, barang atau artikel. Komputer pula telah ditakrifkan sebagai sebarang peranti yang merekod, menyimpan, mendapatkan semula atau mengeluarkan maklumat-maklumat atau lain-lain perkara dengan tujuan untuk melaksanakan suatu fungsi atau lebih. Walaupun secara dasarnya definisi-definisi yang telah disediakan oleh Akta Keterangan 1950 ini dilihat telah lengkap, namun definisi-definisi ini tidak mampu untuk menterjemahkan maksud ‘dokumen yang dikeluarkan oleh komputer’ seperti yang terdapat di dalam seksyen 90A hingga 90C. Ketiadaan definisi bagi terma ini akan mendatangkan kesulitan di mahkamah dari segi pengesahan sama ada sesuatu keterangan itu adalah tergolong di dalam kategori ‘dokumen yang dikeluarkan oleh komputer’ atau tidak.

Oleh hal yang demikian, suatu cadangan bagi memastikan kekeliruan ini dapat diselesaikan telah dikemukakan dalam kajian ini iaitu dengan menetapkan tafsiran yang jelas bagi dokumen yang dikeluarkan oleh komputer menurut seksyen 90A Akta Keterangan 1950. Tafsiran tersebut mestilah bersifat komprehensif dan meliputi segala kriteria dokumen yang dikeluarkan oleh komputer seperti yang telah ditetapkan oleh Akta Keterangan 1950 terutamanya seksyen 90A. Penetapan secara langsung tentang kedudukan dan nilai wajar sesuatu dokumen yang dikeluarkan oleh komputer iaitu sama ada tergolong dalam kategori keterangan primer atau sekunder juga bolehlah dijelaskan di dalam tafsiran ini.

Dengan adanya tafsiran ini, kekeliruan mengenai definisi bagi terma 'dokumen yang dikeluarkan oleh komputer' dan persoalan tentang kebolehterimaan keterangan ini di mahkamah dapat diselesaikan secara efektif.

3. Penilaian kerelevanan sesuatu dokumen yang dikeluarkan oleh komputer sebelum diterima sebagai suatu keterangan

Undang-undang keterangan telah menetapkan bahawa hanya keterangan yang relevan sahaja yang akan diterima di mahkamah. Kerelevanan sesuatu keterangan itu adalah penting bagi melihat perkaitan antara fakta-fakta yang ingin dibuktikan melalui keterangan tersebut. Keterangan yang relevan juga membolehkan hakim untuk menilai, menimbang dan membuat sesuatu keputusan yang jitu bagi kes yang dibicarakan. Secara asasnya, sesuatu keterangan itu adalah relevan sekiranya keterangan yang ingin dikemukakan tersebut termasuk dalam seksyen 5 atau mana-mana seksyen lain antara seksyen tersebut sehingga seksyen 55 Akta Keterangan 1950.

Walaupun begitu, antara persoalan berkenaan penerimaan keterangan elektronik ialah nilai kerelevanan sesuatu dokumen yang dikeluarkan oleh komputer sebelum diterima sebagai bukti di mahkamah. Hal ini demikian kerana, seksyen 5 hingga seksyen 55 Akta Keterangan 1950 tidak membangkitkan tentang nilai kerelevanan keterangan ini. Kelompangan ini akan menimbulkan masalah di pihak yang ingin mengemukakan sesuatu dokumen yang dikeluarkan oleh komputer sebagai keterangan kerana tidak dapat memastikan nilai kerelevanan keterangan tersebut di bawah seksyen 5 hingga 55 akta yang sama.

Bagi menyelesaikan masalah ini, keterangan dokumen yang dikeluarkan oleh komputer hendaklah ditentukan kerelevanannya dengan memastikan keterangan tersebut boleh diterima di bawah mana-mana seksyen antara seksyen 5 hingga 55. Hal ini dapat dilaksanakan dengan mengkaji semula atau meminda Akta Keterangan 1950 dengan memasukkan klausa yang membolehkan keterangan yang dikeluarkan oleh komputer untuk dianggap sebagai relevan mengikut undang-undang keterangan. Dengan memastikan nilai kerelevanan keterangan ini dijamin di bawah Akta Keterangan 1950, tentangan terhadap pengemukaan keterangan ini pastinya tidak akan dibangkitkan oleh pihak lawan.

KESIMPULAN

Keterangan elektronik merupakan salah satu keterangan yang boleh dikemukakan di mahkamah. Pengemukaan keterangan ini hanya boleh diterima sekiranya keterangan tersebut telah memenuhi konsep kerelevanan dan kebolehterimaan seperti yang telah digariskan oleh undang-undang keterangan. Sungguhpun begitu, mahkamah juga mempunyai kuasa budi bicara dalam menentukan sama ada keterangan tersebut boleh diterima atau tidak dalam menyokong atau menolak sesuatu fakta bagi kes yang dibicarakan. Kebolehterimaan keterangan elektronik telah diperuntukkan oleh Seksyen 90A, 90B, 90C dan 114A Akta Keterangan 1950. Walaupun seksyen-seksyen ini tidak menggunakan istilah 'keterangan elektronik' secara langsung, namun keterangan elektronik dapat difahami sebagai suatu keterangan yang dikeluarkan oleh komputer berdasarkan peruntukan Seksyen 3 Akta yang sama. Bagi jenayah siber, tiada kes yang melaporkan tentang penggunaan Seksyen 90A, 90B, 90C dalam menerima bahan-bahan elektronik sebagai suatu keterangan di mahkamah. Seksyen 114A yang merupakan suatu anggapan statutori pula lebih banyak digunakan bagi mengaitkan seseorang yang merupakan pemilik, pengendali, hos, editor, pelanggan rangkaian atau laman sesawang, pemilik komputer atau peranti elektronik sebagai bertanggungjawab terhadap sebarang isi kandungan atau kenyataan yang telah diterbitkan atau diulang siarkan oleh orang lain yang menggunakan rangkaian, laman web atau peranti tersebut. Oleh itu, hal ini menunjukkan bahawa bagi kes jenayah siber, pengemukaan keterangan

elektronik menggunakan seksyen-seksyen ini adalah tidak meluas. Pengemukaan keterangan elektronik sebagai suatu keterangan di mahkamah sememangnya dapat membantu dalam memudahkan perbicaraan sesuatu kes.

NOTA

- ¹ Rusli Haji Abdullah et. al. (2003). "Teknologi Maklumat dan Penggunaannya". Petaling Jaya, Prentice Hall Pearson Malaysia Sdn Bhd. hlm. 116.
- ² Christina Ulau. 7 April 2013. Jenayah Siber Sukar Diatasi. *Mingguan Sarawak* hlm.3.
- ³ Ahmad Termimi, M.A. et. al. (2013). Jenayah siber: pengelasan di antara Al-Jaraim dan Al-Jina'i menurut sistem perundangan Islam. *International Seminar on Islamic Jurisprudence in Contemporary Society 2013*, 30 Nov – 1 Dis 2013, Kuala Terengganu.
- ⁴ Mohamad, A. M. (2019). Admissibility and Authenticity of Electronic Evidence in the Courts of Malaysia and United Kingdom. *International Journal of Law, Government and Communication* 15, 4(15), 121-129.
- ⁵ Stephen Mason dan Allison Stanfield. (2017). "Electronic Evidence". University of London Press, Institute of Advanced Legal Studies.
- ⁶ Mursilalaili Mustapa Sa'di et. al. (2015). Authentication of electronic evidence in cybercrime cases based on Malaysian laws. *Pertanika Journal of Social Sciences & Humanities*, 23, 153-168.
- ⁷ Stephen Mason dan Allison Stanfield. (2017). "Electronic Evidence". University of London Press, Institute of Advanced Legal Studies.
- ⁸ Mohamad, A. M. (2019). Admissibility and Authenticity of Electronic Evidence in the Courts of Malaysia and United Kingdom. *International Journal of Law, Government and Communication*, 4(15), 121-129.
- ⁹ Mohamad Yunus, Mohamad Ismail. (2006). Kedudukan bahan bukti (exhibit) elektronik dan digital dalam keterangan: masalah dan cabaran masa kini. *Insaf: The Journal of the Malaysian Bar*, 35 (1), 1-14.
- ¹⁰ Radhakrishna, Gita. (2008). Legal Issue in Electronic Evidence. 3rd Conference on Law and Technology 2008 Legal and Syariah Issues.
- ¹¹ Nazura Abdul Manap, & Jasri Jamal. (2003). Jenayah Komputer: Perbandingan Menurut Akta Jenayah Komputer 1997 dan Prinsip Undang-undang Jenayah Islam. *Jurnal Undang-Undang Dan Masyarakat*, 7, 15-36.
- ¹² Dewan Bahasa dan Pustaka, Tulen <https://prpm.dbp.gov.my/Cari1?keyword=tulen>
- ¹³ Dewan Bahasa dan Pustaka, Ketulenan <https://prpm.dbp.gov.my/Cari1?keyword=ketulenan>
- ¹⁴ Gita Radhakrishna, Legal Issue in Electronic Evidence, 3rd Conference on Law and Technology 2008 Legal and Syariah Issues, Bangi, Malaysia.
- ¹⁵ Seksyen 3 Akta Keterangan 1950 (Akta 56).
- ¹⁶ Misalan Seksyen 3 Akta Keterangan 1950 (Akta 56).
- ¹⁷ *People v Holowko* (1985) 486 N E 2d 877.
- ¹⁸ *Annamalay Retnam v Mah Chong Peng & Anor* [2010] 6 CLJ 487.
- ¹⁹ *Hollington v F. Hewthorn and Company Limited and Another* [1943] 1 KB 587.
- ²⁰ Akta 56.

- ²¹ Ramalinggam a/l A. Rajamanickam, Kebolehterimaan Keterangan Forensik dalam Kes-kes Jenayah di Malaysia, Tesis Dr. Fal, Universiti Kebangsaan Malaysia, 2015, hlm. 106.
- ²² Martin, E.A. & Law, J., *Oxford Dictionary of Law*, hlm. 16.

RUJUKAN

- Christina Ulau. 2013. Jenayah siber sukar diatasi. *Mingguan Sarawak*, 7 April.
- Ahmad Termimi, M.A. et al. 2013. Jenayah siber: pengelasan di antara Al-Jaraim dan Al-Jina'i menurut sistem perundangan Islam. *International Seminar on Islamic Jurisprudence in Contemporary Society 2013*, 30 Nov – 1 Dis 2013, Kuala Terengganu.
- Mohamad, A. M. 2019. Admissibility and authenticity of electronic evidence in the courts of Malaysia and United Kingdom. *International Journal of Law, Government and Communication* 4(15): 121-129.
- Mohamad Yunus & Mohamad Ismail. 2006. Kedudukan bahan bukti (exhibit) elektronik dan digital dalam keterangan: masalah dan cabaran masa kini. *Insaf: The Journal of the Malaysian Bar* 35(1): 1-14.
- Mursilalaili Mustapa Sa'di et al. 2015. Authentication of electronic evidence in cybercrime cases based on Malaysian laws. *Pertanika Journal of Social Sciences & Humanities* 23: 153-168.
- Nazura Abdul Manap & Jasri Jamal. 2003. Jenayah komputer: Perbandingan menurut Akta Jenayah Komputer 1997 dan Prinsip Undang-undang Jenayah Islam. *Jurnal Undang-Undang dan Masyarakat* 7: 15-36.
- Radhakrishna, G. 2008. Legal Issue in Electronic Evidence. *3rd Conference on Law and Technology 2008 Legal and Syariah Issues*.
- Rusli Haji Abdullah et al. 2003. *Teknologi Maklumat dan Penggunaannya*. Petaling Jaya, Prentice Hall Pearson Malaysia Sdn Bhd.
- Stephen Mason dan Allison Stanfield. 2017. *Electronic Evidence*. London: University of London Press, Institute of Advanced Legal Studies.

KES-KES UNDANG-UNDANG

- Ahmad Najib b Aris v Pendakwa Raya [2009] 2 MLJ 613
- Annamalay Retnam v Mah Chong Peng & Anor [2010] 6 CLJ 487
- Gnanasegaran a/l Pararajasingam v Public Prosecutor [1997] 4 CLJ 6
- Hanafi Mat Hassan v Public Prosecutor [2006] 4 MLJ 134
- Hollington v F. Hewthorn and Company Limited and Another [1943] 1 KB 587
- Kangaie Agilan Jammany v Public Prosecutor [2017] 1 LNS 1640
- Microsoft Corporation v Conquest Computer Centre Sdn Bhd [2014] 6 CLJ 876

Mohd Khayry Ismail v Public Prosecutor [2014] 4 MLJ 317
Petroliam Nasional Bhd & Ors v Khoo Nee Kiong [2003] 4 MLJ 216
People v Holowko (1985) 486 N E 2d 877
Public Prosecutor v Lee Chor Hean [2018] 1 LNS 2025
Public Prosecutor v Mohd Abdul Aziz bin Ibrahim [2014] 10 MLJ 824
Public Prosecutor v Ong Cheng Heong [1998] 6 MLJ 678
Public Prosecutor v Siti Aisyah & Anor [2019] 10 CLJ
R v Maqsd Ali [1965] 2 A11 ER 465
Rutinin Suhaimin v Public Prosecutor [2015] 3 CLJ 838
Synergistic Duo Sdn Bhd v Lai Mei Juan [2017] 9 CLJ 244
Telekom Malaysia lwn KLK Elelectronics [2019] 1 LNS 522
Tong Seak Kan & Anor v Loke Ah Kin & Anor [2014] 6 CLJ 904
YB Dato' Hj Husam Hj Musa v Mohd Faisal Rohban Ahmad [2015] 1 CLJ 787

Ramalinggam Rajamanickam (Pengarang Koresponden)
Profesor Madya
Fakulti Undang-undang
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600 Bangi, Selangor
Emel: rama@ukm.edu.my

Nur Insyirah Mohamad Noh
Pelajar Sarjana
Fakulti Undang-undang
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600 Bangi, Selangor
Emel: insyirahmohdnoh@gmail.com

Anita Harun
Pelajar Sarjana
Fakulti Undang-undang
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600 Bangi, Selangor
Emel: dato.anitaharun@gmail.com